

FORTYFIKACJE NA DAWNYCH MAPACH

Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk
Zespół Historii Kartografii

Komitet redakcyjny
Beata Konopska (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie)
Dorota Kozłowska (Instytut Historii Nauki PAN)
Radosław Skrycki (Uniwersytet Szczeciński)

Redaktor naukowy
Radosław Skrycki

Recenzentka
dr hab. Beata Konopska, prof. UMCS

Opracowanie redakcyjne, korekta
Michał Gierke

Skład i łamanie
Renata Sarna

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa
e-mail: ihn@ihnpn.pl

© by: IHN PAN & Authors

ISSN: 0138-0850

ISBN: 978-83-965210-9-5

Warszawa 2024

SPIS TREŚCI

<i>Bogusław Dybaś</i> Relacja między fortyfikacjami i ich kartograficznymi przedstawieniami na przykładzie nowożytnych planów Torunia	5
<i>Anna Pastorek</i> Dunkierka i Fort Mardijk w latach czterdziestych XVII wieku na mapach ze zbiorów Rijksmuseum w Amsterdamie	33
<i>Radosław Skrycki</i> Twierdza jako atrybut aspiracji kolonialnych. Przykład Brandenburgii-Prus 1680–1721	55
<i>Robert Klimek</i> Mapy Józefa Naronowicza-Narońskiego jako źródło do poznania lokalizacji zaginionych strażnic krzyżackich	71
<i>Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk</i> Forteca w Zbąszyniu jako część historycznego krajobrazu kulturowego	93
<i>Jakub Kuma, Zdzisław Noga, Jakub Zygański</i> Powstanie, rozwój, dekompozycja i renesans Twierdzy Zamość w cyfrowej odsłonie Atlasu historycznego miast polskich	129
<i>Lucyna Szaniawska</i> Szerokie pole działania inżynierów wojskowych w XVII wieku ze szczególnym uwzględnieniem opracowania map	165
<i>Alliaksei Adamowich</i> Mapa radziwiłłowska jako źródło dla prezentacji terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie Europy Willema Blaeu'a (1608)	189
<i>Mikołaj Volkau</i> Wizerunki miejscowości na mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1613 roku	213
<i>Ilya Andreyeu</i> Ślad augsburski mapy ściennej Wielkiego Księstwa Litewskiego	227

CONTENTS

<i>Bogusław Dybaś</i> The relationship between fortifications and their cartographic representations on the example of early modern plans of Toruń	5
<i>Anna Pastorek</i> Dunkirk and Fort-Mardyck in the 1640s on maps from the collection of the Rijksmuseum in Amsterdam	33
<i>Radosław Skrycki</i> The Fortress as an Attribute of Colonial Aspirations: The Example of Brandenburg-Prussia 1680–1721	55
<i>Robert Klimek</i> Józef Naronowicz-Naroński's maps as a source of knowledge location of the lost Teutonic watchtowers	71
<i>Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk</i> Zbąszyń Fortress as a part of the historical cultural landscape	93
<i>Jakub Kuma, Zdzisław Noga, Jakub Zygański</i> The origin, development, decomposition and renaissance of the Zamość Fortress as presented in the digital version of the Polish Historical Towns Atlas	129
<i>Lucyna Szaniawska</i> The wide field of activity of military engineers in the 17 th century, with particular emphasis on the development of maps	165
<i>Alliaksei Adamowich</i> The „Radziwiłł” map as a source for the presentation of the territory of the Grand Duchy of Lithuania on Willem Blaeu's map of Europe (1608)	189
<i>Mikołaj Volkau</i> Settlement icons on the map of the Grand Duchy of Lithuania of 1613	213
<i>Ilya Andreyeu</i> The Augsburg trace of the wall map of the Grand Duchy of Lithuania	227

Twierdza jako atrybut aspiracji kolonialnych. Przykład Brandenburgii-Prus 1680–1721

Radosław Skrycki

Uniwersytet Szczeciński, Instytut Historyczny

ORCID: 0000-0002-6710-4774

radoslaw.skrycki@usz.edu.pl

Zarys treści: Panujący w odradzającej się po wojnie trzydziestoletniej Brandenburgii elektor Fryderyk Wilhelm pozostawał pod wielkim wpływem wzorców holenderskich. Imponowała mu potęga gospodarcza i polityczna niewielkiego kraju, który z sukcesami prowadził przez osiemdziesiąt lat wojnę z najbardziej rozległym z europejskich krajów – Hiszpanią. Władca ten trafnie ocenił, że u podstaw zwycięstwa nad Hiszpanami stała przede wszystkim siła ekonomiczna, a ta z kolei zasadzała się m.in. na silnej flocie i zamorskich koloniach. Wydaje się także, że margrabia uważał posiadanie kolonii za oznakę prestiżu, podobnie jak inni monarchowie XVII-wiecznej Europy. Jego celem stało się zatem zajęcie i umocnienie panowania w rejonie, który mógłby stać się rezerwuarem luksusowych towarów (kość słoniowa), złota i przynosić stale i wysokie zyski. W tym celu zbudował i wyekwipował niewielką flotę, która w 1680 roku wyruszyła do Afryki, by w Zatoce Gwinejskiej na Złotym Wybrzeżu założyć kilka niewielkich brandenburskich kolonii. Zostały one ufortyfikowane, jednak wobec wielkiej niechęci Anglików, Francuzów i Holendrów w ciągu kilkudziesięciu lat zostały stracone i ostatecznie Prusy wycofały się z tego wyścigu na najbliższe 150 lat.

Elementem podkreślającym prestiż i panowanie w koloniach była twierdza, budowana w celu prowadzenia handlu i ochrony przed tubylcami oraz – przede wszystkim – Europejczykami. Brandenburczycy zbudowali cztery takie umocnione punkty, a kolejne dwa (na krótko) zdobyli lub zajęli. Dla niektórych z nich zachowały się wykonane wówczas plany, które dają doskonałe pojęcie o sposobie umacniania się panowania Europejczyków w Zachodniej Afryce.

Słowa kluczowe: kartografia forteczna, kolonializm niemiecki, państwo brandenbursko-pruskie, elektor Fryderyk Wilhelm

W wydanej (prawdopodobnie) w 1940 roku *Księżde niemieckich kolonii* nazistowscy działacze polityczni i wojskowi uzasadniali, jak bardzo i dlaczego „młody” naród niemiecki potrzebuje zamorskich posiadłości¹. Politykę kolonialną uzasadniano misją kulturową wobec (dzikich) tubylców, interesami

¹ *Das Buch der deutschen Kolonien*, Leipzig b.d. [prawdopodobnie 1940; pierwodruk 1937]. Praca zbiorowa we współpracy dawnych gubernatorów Niemieckiej Afryki Wschodniej, Niemieckiej Afryki Południowo-Zachodniej, Kamerunu, Togo oraz Niemieckiej Nowej Gwincei.

politycznymi i gospodarczymi. Wsparciem dla rozwlekłych i powtarzających się wciąż argumentów były liczne fotografie, cytaty z Adolfa Hitlera i innych klasyków III Rzeszy oraz kartodiagramy i wykresy, które w sposób niezwykle obrazowy pokazywały aktualny stan posiadania. Dla przykładu: w rękach Wielkiej Brytanii było aż 27% Ziemi, ZSRR – 16%, Francji – 9% itd. Wielkimi literami podsumowano: „Niemieckie posiadłości to tylko około 0,45 procenta pozostałej powierzchni Ziemi”².

Istotną częścią tak budowanej argumentacji były argumenty historyczne. Wskazywano, że już cesarz Karol V (1500–1558) w początkach XVI wieku (dokładnie w 1528 roku) nadał (a *de facto* sprzedał) augsburskiemu kupcowi Bartholomäusowi Welzerowi (1484–1561) namiestnictwo nad kolonią w Wenezueli. To, według dr. Alexa Haenickego, autora rozdziału *Jak Niemcy stały się potęgą kolonialną*, był początek niemieckiego kolonializmu. Najważniejszą i najbardziej zasłużoną postacią w realizacji niemieckich aspiracji kolonialnych był jednak wedle tego autora elektor Fryderyk Wilhelm (1620–1688), konsekwentnie w książce nazywany Wielkim Elektorem (*der Große Kurfürst*)³.

W polskiej literaturze o brandenburskiej inicjatywie założenia kolonii na Złotym Wybrzeżu (Gwinea) w Afryce znajdziemy niewiele wiadomości. Nieco informacji dają nam autorzy I tomu dziejów Brandenburgii-Prus, jednak powtarzają je za niemiecką literaturą, głównie za Ottonem Hintzem⁴. Nieco obszerniej rzecz referuje Barbara Szymczak w swojej popularnej biografii Fryderyka Wilhelma⁵, zaś ogólnie zarys europejskiego osadnictwa nad Zatoką Gwinejską dała Anna Bytyń-Buchajczyk⁶. Nikt jednak nie wspomina, że poza założeniem osady i fortu Großfriedrichsburg powstały jeszcze inne umocnienia, nie ilustruje także wywołu planami tych fortyfikacji. Dużo więcej informacji (w tym i kartografików) znajdziemy w literaturze niemieckiej, z której na pierwszy plan wysuwa się bogato ilustrowana monografia Ulricha van der Heydena⁷ oraz wcześniejsze, oparte na źródłach wojskowych, opracowanie niemieckiego Wielkiego Sztabu Generalnego⁸. Zwracając uwagę na rozmaite aspekty kierujące elektorem Fryderykiem Wilhelmem w podjęciu wyzwania budowania „potęgi” morskiej i kolonialnej, na ogół nie dostrzegano propagandowego elementu posiadania

² Tamże, diagram kołowy na drugiej stronie przedtytułowej.

³ Tamże, s. 28, *passim*.

⁴ B. Wachowiak, A. Kamieński, *Dzieje Brandenburgii-Prus na progu czasów nowożytnych (1500–1701)*, Poznań 2001, s. 503–505.

⁵ B. Szymczak, *Fryderyk Wilhelm*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2006, s. 202–207.

⁶ A. Bytyń-Buchajczyk, *Historia fortów Złotego Wybrzeża*, w: *Ex Africa semper aliquid novi*, t. I, red. J. Lapott, E. Prądyńska, Żory 2014.

⁷ U. van der Heyden, *Rote Adler an Afrikas Küste. Die brandenburgisch-preußische Kolonie Großfriedrichsburg in Westafrika*, Berlin 2001. Tytuł (*Czerwony orzeł na wybrzeżu Afryki*) wydaje się być cytatem z *Das Buch der deutschen Kolonien*.

⁸ *Brandenburg-Preußen auf der Westküste von Afrika 1681 bis 1721*, verfaßt vom Großen Generalstabe Abteilung für Kriegsgeschichte, Leipzig 1912 (I wyd.: Leipzig 1885).

zarówno zamorskich posiadłości, jak i ufortyfikowanych miejsc oparcia, które – co bardzo ważne – nie były skierowane przeciwko tubylcom. Celem niniejszego artykułu jest zatem zwrócenie uwagi na propagandowy wymiar zakładania twierdz (oraz mniejszych dzieł obronnych), dokumentowanych mniej i bardziej precyzyjnymi planami i widokami ogólnymi.

* * *

U podstaw decyzji elektora Fryderyka Wilhelma stało wiele czynników. Pierwszoplanowym było niewątpliwie uczestnictwo w zamorskiej wymianie handlowej, w której, wobec braku floty i dalekomorskich portów, Brandenburgia zmuszona była dotąd uczestniczyć poprzez pośredników – i to też w mocno ograniczonym zakresie. Temu celowi miały służyć m.in. kilkakrotne próby zdobycia na Szwedach Szczecina i Pomorza Przedniego, przede wszystkim podczas wojny 1675–1679, w której to użyto (choć bez większych sukcesów) nowo zorganizowanej floty. Wcześniej, bo już na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych XVII wieku próbowano powołać Towarzystwo Handlu z Indiami Wschodnimi, jednak plany te, podobnie jak zakup od Danii Tranquebaru u wybrzeży Indii, spęły na niczym⁹. Trzeba dodać, że na morskie projekty Brandenburczyków niechętnie patrzyli przede wszystkim Holendrzy, choć to właśnie oni zbudowali dwa pierwsze okręty dla elektorskiej floty – „Kleeve” i „Mark”, pierwszym generał-admirałem został Holender – admirał Arnold Gijssels van Lier (1593–1676), a załogi brandenburskich jednostek w większości były obsadzone przez marynarzy ze Zjednoczonych Prowincji¹⁰.

Sytuacja zmieniła się w 1675 roku, kiedy na służbę elektorską wstąpił holenderski kupiec Benjamin Raule (1634–1708), *directeur général de marine*¹¹. Zaopatrzony w listy kaperskie przeciwko Szwedom, zorganizował niewielką flotę i rozpoczął operacje na Bałtyku, w Sundzie oraz u wybrzeży Holandii. Tu właśnie udało mu się zdobyć hiszpański okręt przewożący kolonialne srebro, który został zajęty przez Fryderyka Wilhelma na poczet obiecanych (i nigdy niezapłaconych) subsydiów hiszpańskich na wojnę z Francją. Statek, pierwotnie nazywający się „Carolus Secundus”, został przemianowany na „Markgraf von Brandenburg” i, mimo protestów Hiszpanii, wcielony do elektorskiej służby¹².

U zarania pierwszej ekspedycji do Afryki, w 1680 roku, flota brandenburska liczyła ok. 28–30 mniejszych i większych jednostek, zapewne jednak nie wszystkie nadawały się do dalekomorskich wypraw¹³. „Sukcesy” militarne Raulego,

⁹ B. Wachowiak, A. Kamiński, *Dzieje*, s. 503.

¹⁰ O. Hintze, *Die Hohenzollern und ihr Werk*, Berlin 1915, s. 245.

¹¹ Tamże; P. Mast, *Die Hohenzollern. Von Friedrich III. bis Wilhelm II.*, Wien 1994, s. 78.

¹² O. Hintze, *Die Hohenzollern*, s. 246; U. van der Heyden, *Rote Adler*, s. 12.

¹³ O. Hintze, *Die Hohenzollern*, s. 246; U. van der Heyden, *Rote Adler*, s. 12; P. Mast, *Die Hohenzollern*, s. 79.

jego wiedza o holenderskich koloniach w Afryce Zachodniej i przekonanie Fryderyka Wilhelma o potrzebie posiadania własnych kolonii zdecydowały, że 13 lipca 1680 roku w Poczdamie elektor wydał rozkaz przygotowania dwóch okrętów („Wappen von Brandenburg”, wkrótce zajęty przez Holendrów, i „Morian”) oraz obsadzenia ich dwudziestoma muszkietierami z pruskich regimientów, którymi dowodzić miało dwóch podoficerów. Dowództwo nad „Wappen”, zaopatrzoną w 22 działa fregatą, otrzymał kapitan Joeris Bartelsen. „Morianą” (16 armat) objął kapitan Philipp Pietersen Blonck¹⁴. 17 września oba statki wyruszyły ku Gwinei, a ich celem było – oprócz założenia kolonii – dostarczenie na dwór pary małp, papug i niewolników¹⁵.

Jak wspomniano, do Złotego Wybrzeża dotarł tylko jeden okręt. Lądowanie nastąpiło w okolicach przylądka Tres Puntas, gdzie szybko podpisano porozumienia z miejscowymi plemionami Aszanti i założono niewielką osadę, nazwaną na cześć monarchy Großfriedrichsburg. W marcu 1682 roku, na fali kolonialnego entuzjazmu, powołano Kompanię Brandenbursko-Afrykańską z kapitałem 50 000 talarów, przy czym sam Fryderyk Wilhelm wyłożył 1/5 tej kwoty. Pozostałymi udziałowcami byli urzędnicy i wysocy oficerowie brandenburscy oraz kupcy z fryzyjskiego Emden, które miało stać się główną bazą dla elektorskiej floty i siedzibą Kompanii¹⁶. Już w 1682 roku, z nowo pozyskanego złota, rozpoczęto w berlińskiej mennicy bicie tzw. dukatów gwinejskich (*Guinea Dukaten*, także *Schiffdukaten*, od okrętu przedstawionego na awersie monety), podkreślających zamorskie ambicje elektora¹⁷. Tymczasem w 1684 roku stan całej brandenburskiej floty osiągnął poziom 36 różnych jednostek – i była to najwyższa liczba w całej jej historii. Od 1688 roku widzimy stały jej spadek – w 1700 roku osiągnęła stan 12 statków¹⁸. W międzyczasie Kompania zbankrutowała, a Raule powrócił z Afryki (1697), został oskarżony o malwersacje finansowe, a następnie uwięziony.

Syn i następca Fryderyka Wilhelma – elektor Fryderyk III (1657–1713; od 1701 – król w Prusach jako Fryderyk I) nie czuł większej potrzeby ingerowania w politykę zamorską; po prostu przyjął splendor płynący z faktu posiadania kolonii. Z kolei jego następca i wnuk Wielkiego Elektora, Fryderyk Wilhelm I (1688–1740), potraktował je jako zbędną fanaberię, obciążenie dla budżetu i „chimerę” dziadka. W 1721 roku, za kwotę 72 000 dukatów, odsprzedał pozostałości kolonii w Gwinei Holendrom. Jak zauważyli autorzy monografii Brandenburgii-Prus, „w sumie próby elektora brandenburskiego dotyczące roz-

¹⁴ U. van der Heyden, *Rote Adler*, s. 14.

¹⁵ O. Hintze, *Die Hohenzollern*, s. 246.

¹⁶ Tamże; także: R. Gaziński, *Polityka morska Prus w XVIII wieku, w: Instantia est mater doctrinae. Księga jubileuszowa prof. dr. hab. Władysława Filipowiaka*, red. E. Wilgocki i in., Szczecin 2001, s. 389.

¹⁷ Bito je do 1697 roku, a więc także za następcy Wielkiego Elektora – Fryderyka III.

¹⁸ U. van der Heyden, *Rote Adler*, s. 17.

woju handlu zamorskiego miały więc charakter epizodyczny, (...) i nie odegrały większej roli w rozwoju ekonomicznym państwa brandenbursko-pruskiego¹⁹.

* * *

Na czele drugiej ekspedycji, która wyruszyła w 1682 roku do Gwinei, stanął pochodzący z Kwidzyna generał-major Otto Friedrich von der Gröben (1656–1728)²⁰. To on był właściwym twórcą fortu Großfriedrichsburg, którego założeniem była obrona nie przed tubylcami – z tymi miano dość poprawne stosunki – ale przed innymi Europejczykami, przede wszystkim Holendrami i Francuzami²¹. Gröben jest autorem dwóch opisów podróży: na Wschód²² i do Gwinei²³, dzięki czemu stał się czołowym przedstawicielem nowego w Brandenburgii gatunku literackiego – relacji podróżniczych²⁴. W drugim dziele zamieścił plan sytuacyjny stworzonego przez siebie fortu z krótkim opisem technicznym. Do niego wrócimy niżej.

W momencie przybycia pierwszej ekspedycji brandenburskiej na Żółtym Wybrzeżu istniało już wiele umocnionych osad europejskich. Pierwszą, odnotowaną w kartografii, była portugalska Elmina. Na mapie zachodniej Afryki Giacomina Gastaldiego z 1556 roku mamy plastyczne wyobrażenie zamku Castel de la Mina, jedynego takiego przedstawienia na całym wybrzeżu Zatoki Gwinejskiej (ryc. 1). Z czasem zaczęły tam powstawać inne forty, przede wszystkim holenderskie i angielskie.

Ryc. 1. Wycinek mapy Afryki Zachodniej G. Gastaldiego, 1556. Źródło: www.raremaps.com

¹⁹ B. Wachowiak, A. Kamiński, *Dzieje*, s. 505.

²⁰ R. Zaugg, *Grossfriedrichsburg, the First German Colony in Africa? Brandenburg-Prussia, Atlantic Entanglements and National Memory*, w: *Shadows of Empire in West Africa. New Perspectives on European Fortifications*, ed. by J. Kwadwo Osei-Tutu, V.E. Smith, Cham 2018, s. 33–34. Autor dokładnie opisuje okoliczności założenia fortu, podaje też w wątpliwość „brandenburskość” (czy szerzej: „niemieckość”) inicjatywy Fryderyka Wilhelma, jednak dla naszych rozważań ma to znaczenie drugorzędne.

²¹ Ci ostatni zajęli w 1685 roku „Morianą”.

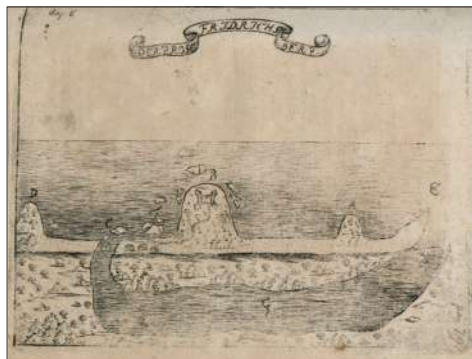
²² O.F. v. d. Gröben, *Orientalische Reise-Beschreibung des Brandenburgischen Adlichen Pilgers (...)*, Marienwerder 1694.

²³ O.F. v. d. Gröben, *Gvineische Reise-Beschreibung nebst einem Anhang (...)*, Marienwerder 1694.

²⁴ B. Wachowiak, A. Kamiński, *Dzieje*, s. 559.

Wraz z Gröbenem do Afryki przybył niewielki kontyngent 40 żołnierzy z sierżantem i dwoma kapralami. Dodatkowe wsparcie dla twierdzy dawały operujące w okolicy dwa okręty: wspomniany wcześniej „Morian” i „Kurprinz”, liczące łącznie 100 marynarzy i 44 żołnierzy²⁵. W kolejnym roku, wobec zakończenia podstawowych prac w twierdzy, przysłano 40 kolejnych, z czego 25 miało stanowić wzmocnienie załogi Großfriedrichsburga, a pozostałych 15 rozdysponowano na statki. Wraz z nimi przybyli także fachowcy – murarze, szewcy, kowale, muzycanci i inni, a także kolejni oficerowie oraz specjaliści – lekarze i chirurdzy²⁶.

Zadaniem majora Gröbena było ufortyfikowanie istniejącej, otoczonej palisadą osady tak, aby mogła skutecznie chronić interesy brandenburskie przeciwko innym europejskim potęgom. Sam Gröben dał opis przygotowanego przez siebie dzieła i najbliższej okolicy: „Großfriedrichsburg (*Grosse Friedrichs Berg*) ma 4 przęty²⁷ wysokości, 30 przętów długości i szerokości 12. Teren jest płaski,

Ryc. 2. Plan twierdzy Großfriedrichsburg, O.F. v. d. Gröben, 1694.
Źródło: *Gvineische Reise-Beschreibung*

rozciąga się na 5 przętów w morze, leży u ujścia rzeki, 1000 kroków od góry D i dobre pół mili od A. 2030 kroków dalej są klify F, które leżą przy górze. E i C to dwa ujścia rzeki. E jest w lecie zawsze sucha, C ma odpływy i przyptywy, jest szeroka na 4 przęty i przy wysokiej wodzie głęboka na 6 stóp²⁸, a wokół [łąd] jest całkowicie klifowy. G to rzeka, która zimą zmienia górę w wyspę²⁹. Do opisu zamieszczony został dość prosty plan, zorientowany południowo, własnego autorstwa, opisany indeksami literowymi (A–G), objaśnionymi w przytoczonym wyżej opisie (ryc. 2).

²⁵ *Brandenburg-Preußen auf der Westküste*, s. 19.

²⁶ Tamże, s. 31.

²⁷ 1 przęt (*Ruthe*) = ok. 3,7 m.

²⁸ 1 stopa (*Fuß*) = 0,3 m.

²⁹ O.F. v. d. Gröben, *Gvineische Reise-Beschreibung*, s. 79.

Dokładniejsze, niż te Gröbena, przedstawienia fortu wykonał kapitan (później awansował do stopnia majora) Carl Constantin von Schnitter (zm. 1721)³⁰. Pierwszy z nich to ogólny widok z lotu ptaka, nawiązujący do wspomnianego wyżej dzieła Gröbena (ryc. 3)³¹. Schnitter wykonał swój obraz z natury 8 marca 1684 roku, opisując dokładnie całą okolicę i charakterystyczne punkty topografii.

Ryc. 3. Widok fortu Großfriedrichsburg i najbliższej okolicy, C.C. von Schnitter 1684.
Źródło: Staatsbibliothek zu Berlin

Samemu fortowi poświęcił niewiele uwagi, choć został on pieczołowicie oddany (możemy zauważyć, że mury oporowe licowane są cegłą). Wokół niego znajdowały się trzy wioski (litery B, C i D), zaś samo dzieło obronne położone zostało na wzniesieniu, w otwartym terenie. Za wsiami rozciągają się lasy, widzimy też ujścia rzek. Wybór miejsca, naturalnie obronnego, wydawał się w pełni uzasadniony. Szczegółowa legenda z opisami oznaczonych literami miejsc brzmi:

Szczegółowy opis, jak położona jest Forteca Groß Friedrichsburg w Afryce wraz z wioskami, rewirami i górami oraz klifami.

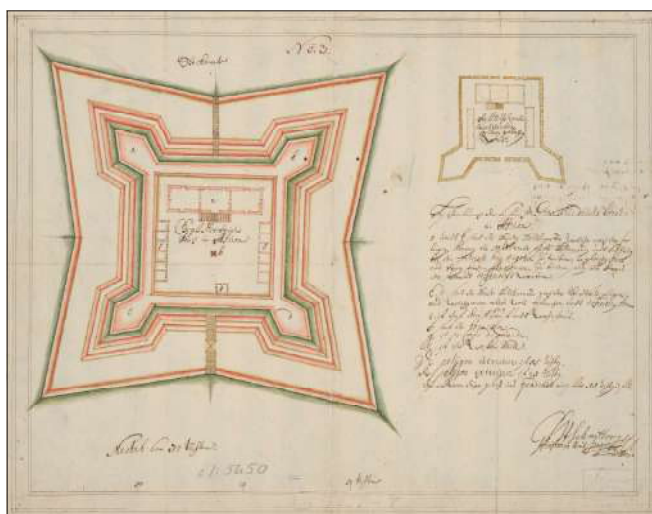
- 1) Góra, na której leży forteca, nazywa się Mamfer.
- 2) Na tej górze, z boku, znajduje się źródło, skąd teraz czerpiemy wodę.
- 3) B, C i D to trzy wioski położone wokół fortecy, z których codziennie przychodzą Murzyni (*Negers*) pracujący przy fortecy.
- 4) Góra F to pierwszy punkt od Caput de Tres Puntas, leżący po naszej lewej stronie przy wybrzeżu.
- 5) G to rewir, w którym łowi się dobre ryby, jednak jest to woda słonawa.
- 6) H to przylądek, który nazywa się Turrenum.
- 7) I to klify, o które morze dość mocno uderza.

³⁰ Był także inżynierem, kierował budową Großfriedrichsburga.

³¹ Staatsbibliothek zu Berlin (dalej: SBB), sygn. IIC Kart. X 481: *Grundliche Beschreibung vom das Fort Grossfriedrichsbour in Africa* (...).

- 8) K to klify, na których można z łatwością zrobić młyny lub fortyfikacje.
 - 9) Od M do N i od O do P to miejsca, gdzie nasze statki mogą przycumować i wygodnie wyładować towary na ląd.
 - 10) Q – tutaj można dotrzeć na ląd łodziami i z armatami, również wszystkie towary i działa są tutaj wyładowywane.
 - 11) R to rewir ze słoną wodą, w którym łowi się dobre ryby, a także są tam piękne ostrygi i małże.
 - 12) S to źródło, skąd również czerpiemy świeżą wodę.
- [Podpisano:] CC von Schnitter kapitan i inżynier roku 1684 dnia 8 marca w Afryce.

Dużo dokładniej Großfriedrichsburg przedstawił Schnitter na drugim planie, niedatowanym, ale zapewne powstałym w tym samym czasie co poprzedni, w skali obliczonej na ok. 1:5650 i zorientowanym na południe (ryc. 4)³². Rozległy cypel, na którym posadowiono fortecę, pozwolił na regularne, czworoboczne

Ryc. 4. Plan fortu Großfriedrichsburg, C.C. von Schnitter 1684.
Źródło: Staatsbibliothek zu Berlin

założenie, z czterema bastionami na rogach. Twierdza przecięta została drogą, która przebiegała przez środek, prowadząc komunikację przez dwie bramy. Kwadratowy plac, o boku ok. 42 m, zabudowany został praktycznie: dwie naprzeciwległe pierzeje (wschodnią i zachodnią) zajmowały koszary z 12 pomieszczeniami dla żołnierzy, kolejną (południową) – duży budynek gospodarczo-mieszkalny, na czwartej (północnej), w pobliżu wejścia do twierdzy,

³² SBB, sygn. IIIC Kart. X 481: *Beschreibung der Festung Grossfriedrichs bour in Africa*.

znajdował się odwach. Dużą przestrzeń pośrodku można było wykorzystać na ćwiczenia garnizonu, choć w centralnej części znajdował się zbiornik na wodę lub studnia. Z ogólnego widoku od strony wody z 1684 roku dowiadujemy się, że zabudowania mieszkalne o kondygnację wystawały ponad koronę wału twierdzy³³.

Na tej samej karcie Schnitter umieścił niewielki planik, przedstawiający pierwsze umocnienie miejsca za pomocą palisady. Wskazuje on, że pierwotne założenie, polegające na regularnym kwadracie z dwoma rzędami koszarowców oraz budynkiem głównym, leżące na osi drogi, sprawdziło się i zostało później rozbudowane.

Tłumaczenie legendy umieszczonej na planie:

a i b to dwa bastiony położone nad morzem, które mogą powstrzymywać i zabraniać wpływającym statkom prowadzenia handlu przy twierdzy, podobnie jak z obu flank, po obu stronach wzgórza, można bronić rzeki;

c i d to dwa bastiony położone na lądzie, z których można wszystko dobrze ostrzelać i bronić;

e to dom kupiecki i mieszkalny;

f to baraki [koszary];

g to strażnica [odwach];

h to zbiornik na wodę [lub studnia].

Wewnętrzny wielokąt ma 15 przętów. Zewnętrzny wielokąt ma 21 przętów.

Wewnętrzny plac w kształcie kwadratu ma bok o długości 11 przętów i 3 stóp.

Z planu wynika, że całe założenie obronne otoczone zostało szeroką suchą fosą. Ponad nią, do obu bram, prowadziły drewniane pomosty. Z czasem wewnątrz twierdzy zostało przebudowane, a od strony wschodniej zaanektowano sporą część terenu, który otoczono murem, postawiono kilka budynków i przeznaczono na działalność gospodarczą (m.in. pomieszczenia dla niewolników i magazyny).

* * *

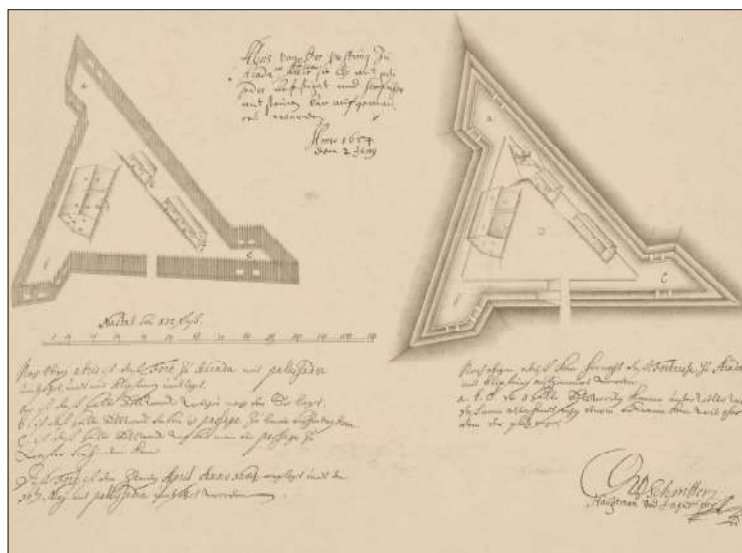
Około 9 km na wschód od Großfriedrichsburga, niedaleko dzisiejszej miejscowości Akwidaa (wówczas Accada), Gröben założył kolejny fort, nazwany Dorotheenschanze – na cześć drugiej żony Wielkiego Elektora, Doroty Zofii (1636–1689). U zarania lokalizacji w tym miejscu stało podpisanie 24 lutego 1684 roku porozumienia z 24 lokalnymi przywódcami, którzy oddali prawo dysponowania tym fragmentem terytorium oraz obiecali pomoc przy budowie umocnień³⁴. Fort powstał w tym samym roku, początkowo jako konstrukcja

³³ U. van der Heyden, *Rote Adler*, s. 28, reprodukcja.

³⁴ Tamże, s. 31.

palisadowa, później miał zostać wzmocniony podobnie jak Großfriedrichsburg. Miał stanowić oparcie dla brandenburskiego handlu niewolnikami, jednak od samego początku bardzo nieprzychylnie patrzyli na jego lokalizację Holendrzy. Dwukrotnie zdobywali to miejsce, by ostatecznie kupić go wraz z pozostałymi posiadłościami pruskimi.

Jego rozplanowanie znamy także dzięki Schintterowi, który w 1684 roku wykonał dwa zorientowane południowo plany fortu – zarówno pierwszego, otoczonego palisadą, jak i drugiego, murowanego (ryc. 5)³⁵. Wydaje się jednak, że drugi plan w momencie wykonania był jeszcze tylko projektem, o którego realizację z przyczyn technologicznych (słabe podłoże?) Schnitter się obawiał. Wskazuje na to data wykonania planu, odnosząca się tylko do planu z palisadą – Dorotheenschanze został założony właśnie w 1684 roku. Ostatecznie jednak w ciągu roku fort przebudowano i drewnianą palisadę zastąpiono kamieniem.

Ryc. 5. Plan fortu Dorotheenschanze, C.C. von Schnitter 1684.

Źródło: Staatsbibliothek zu Berlin

Fort miał charakterystyczny, trójkątny narys z umieszczonymi na szczytach półbastionami. Dziedziniec, jak wynika z planu – z niewielkim wzniesieniem, zabudowany był trzema różnej wielkości budynkami. Po rozbudowie w jego centralnej części miano zlokalizować również studnię. Do wnętrza prowadziła tylko jedna brama. Opisy zamieszczone na planie odnoszą się do 1) fortu pierwotnego (z palisadą) i 2) murowanego (projektowanego):

³⁵ SBB, sygn. Kart. X 121: *Abriss von der Vestung Acada in Africa* (...).

- 1) Zgodnie z powyższym planem miejsce w Accadzie jest otoczone palisadą i otoczone wałem.
 - a. to półbastion, który leży nad morzem; b. to półbastion, z którego mogą zablokować przejście; c. to półbastion, z którego można zablokować przejście na wodzie.

Forteca ta została założona 2 kwietnia roku 1684 i została otoczona palisadą 30 maja”.
- 2) Zgodnie z powyższym planem forteca w Acada nie może być zbudowana z kamieni.
 - a. b. c. – te trzy półbastiony mogą być podpiwniczone, aby można było przechowywać różne rzeczy, ponieważ miejsce jest ciasne.

Pierwszym komendantem fortu został Schnitter, wraz z nim obsadę stanowiło dziewięciu żołnierzy, a do dyspozycji mieli cztery działa. Sam Schnitter w dokumentach wydawanych w 1685 roku podpisywał się stopniem majora, można zatem przypuszczać, że w ciągu roku awansował.

* * *

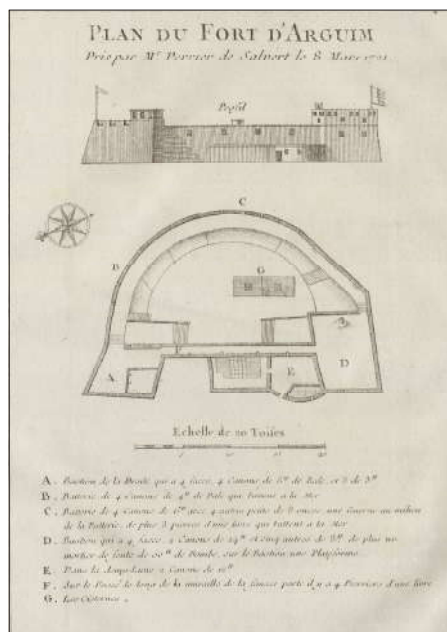
W następnych latach powstały kolejne brandenburskie umocnione punkty na Złotym Wybrzeżu. W 1684 roku zdobyto na Anglikach fort Metal Cross (Dixcove), ok. 15 km na wschód od Großfriedrichsburga, jednak szybko został on odbity. W rok później w Taccararze (obecnie Sekondi-Takoradi) powstała strażnica (*Blockhaus*) – ta z kolei wkrótce została zajęta przez Holendrów. W 1694 roku założono strażnicę (*Die Loge*) w Tacram (Tacrama), w połowie drogi między Großfriedrichsburgiem a Dorotheenschanze, nazwaną Sophie-Louise-Schanze, uzbrojoną w dwa działa³⁶. Niestety, nie mamy żadnych przekazów kartograficznych z epoki, które przybliżyłyby wygląd tych umocnień. Jakże to były dzieła – a raczej niewielkie – można się tylko domyślać z pośrednich materiałów i czasu, który minął między ich założeniem a zdobyciem przez Holendrów.

Dalej na zachód, na wybrzeżu Mauretanii, Brandenburczycy wylądowali w 1685 roku na wyspie Arkin (Arguin), gdzie zajęli dawny portugalski fort. Dokonał tego Benjamin Raule na 20-działowym okręcie „Rote Löwe”, dysponując 70 marynarzami i 20 żołnierzami (chorążym, podoficerem, doboszem i 17 muszkietierami)³⁷. Wygląd Arkinu znamy z planu i widoku, opublikowanego w 15-tomowym dziele Antoine’a Françoise’a Prevosta *L’Histoire générale des voyages* (Paryż 1749; wiele wydań w różnych formatach). Rycina ukazuje

³⁶ *Brandenburg-Preußen auf der Westküste*, s. 38. Nazwa prawdopodobnie na cześć Zofii Ludwiki wirtemburskiej (1642–1702), margrabianki Brandenburg-Bayreuth, małżonki Krystiana Ernesta Hohenzollerna (1644–1712).

³⁷ U. van der Heyden, *Rote Adler*, s. 39. Tu także reprodukcja fragmentu widoku fortu z lotu ptaka.

stan fortyfikacji w roku 1721, a więc na moment, kiedy zdobyli go Francuzi (ryc. 6)³⁸. Jej autorem jest Antoine Alexis Perrier (1691–1757), francuski oficer marynarki w służbie Kompanii Indyjskiej, który widział fortecę po 13 dniach oblężenia.

Ryc. 6. Plan fortu Arkin, A.A. Perrier, 1721. Źródło: Staatsbibliothek zu Berlin

Twierdza miała nieregularny narys, z dwoma bastionami połączonymi prostą kurtyną i drugą, półokrągłą, otaczającą obszerny dziedziniec, na którym znajdowały się zbiorniki na wodę. Według ryciny bronilo jej 19 armat różnego wagomiaru oraz 50-funtowy moździerz. Całość otoczona była fosą; uzupełnieniem planu jest umieszczony powyżej profil.

* * *

Rok 1686 można uznać za szczytowy punkt posiadania brandenburskiego w Afryce Zachodniej. W tym roku wysłano aż pięć okrętów z zaopatrzeniem (materiały budowlane, wyposażenie artyleryjskie i amunicja) dla Dorotheenschanze, Tacramy i Taccarary³⁹. W tym czasie stan posiadania Brandenburgii na tle innych państw europejskich na wybrzeżu Zatoki Gwinejskiej wynosił

³⁸ SBB, sygn. Kart. KS Ps 6620/2: *Plan du Fort d'Arguim Pris par Mr Perrier de Salvert le 8 Mars 1721.*

³⁹ *Brandenburg-Preußen auf der Westküste*, s. 40.

ok. 6% wszystkich fortów⁴⁰. Od kolejnego roku rozpoczął się trwający dwadzieścia lat powolny schyłek brandenbursko-pruskich kolonii: Dorotheenschanze i Taccararę utracono już w 1687, Metal Cross – w 1691, a Sophie-Louise-Schanze i Großfriedrichsburg – w 1717 roku.

Brandenburska „przygoda” Wielkiego Elektora zakończyła się definitywnie w czasie, kiedy ujście Odry ze Szczecinem trafiło w pruskie ręce. „Fryderyk Wilhelm był wizjonerem, który uprawiał politykę mocarstwową, nie mając rzeczywistej siły. Zbudował niewielką flotę i ruszył na podbój kolonii. Nie zamierzał w żaden sposób ustępować głównym potęgom morskim⁴¹. Choć handel niewolnikami i afrykańskie złoto przyniosło państwu krótkotrwałe zyski, na dłuższą metę kolonie były nie do utrzymania. Konieczność posiadania dużej, ciągle rozbudowywanej floty, dalekomorskiego portu, ale przede wszystkim wrogość Holendrów wobec kolejnego gracza w tym rejonie świata nałożyły się na decyzję króla Fryderyka Wilhelma I o odsprzedaniu tych nielicznych posiadłości, które pozostały mu w ręku, a do których ewidentnie nie miał żadnych sentymentów. Można się w tym dopatrywać odejścia od niderlandzkich wzorców, w które tak zapatrzony był jego dziad. Młode królestwo pruskie nie było w stanie utrzymać twierdz, które od późnych lat dziewięćdziesiątych XVII wieku były już tylko symbolem ich stanu posiadania, a przestały pełnić rolę strategiczną. Zarówno flota, jak i fortece, będące częścią śmiałego planu budowania potęgi państwa brandenburskiego, po niespełna czterech dekadach stały się już historią. W kartografii małoskalowej zdążono jeszcze odnotować Großfriedrichsburg (jako *Frederics bourg*)⁴², jednak pozostałe brandenbursko-pruskie efemerydy zbyt szybko zanikły, by kartografowie zdążyli cokolwiek o nich powiedzieć.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Staatsbibliothek zu Berlin (SBB):

- sygn. IIC Kart. X 481: *Beschreibung der Festung Grossfriedrichs bour in Africa*;
- sygn. IIC Kart. X 481: *Grundliche Beschreibung vom das Fort Grossfriedrichsbour in Africa (...)*;
- sygn. Kart. KS Ps 6620/2: *Plan du Fort d'Arguim Pris par Mr Perrier de Salvart le 8 Mars 1721*;
- sygn. Kart. X 121: *Abriss von der Vestung Acada in Africa (...)*.

⁴⁰ Dla porównania: Holendrzy – 37%, Anglicy – 20%. A. Bytyń-Buchajczyk, *Historia*, s. 158.

⁴¹ R. Gaziński, *Polityka*, s. 388, przyp. 2.

⁴² Na mapie Guillaume'a Des'Isle'a z 1707 roku: *Carte de la Barbarie de la Nigritie et de la Guinée*, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/88/Carte_de_la_Barbarie_de_la_Nigritie_et_de_la_Guin%C3%A9e_%28MAPS_88%29.jpg (dostęp 23.06.2024).

Źródła publikowane

- Carte de la Barbarie de la Nigritie et de la Guinée*, Wikimedia Commons.
Gröben O.F. v. d., *Orientalische Reise-Beschreibung des Brandenburgischen Adelichen Pilgers Otto Friedrich von der Gröben (...)*, Marienwerder 1694.
Gröben O.F. v. d., *Gvineische Reise-Beschreibung nebst einem Anhang (...)*, Marienwerder 1694.
Prevost A.F., *L'Histoire générale des voyages (...)*, Paryż 1749.

Literatura

- Brandenburg-Preußen auf der Westküste von Afrika 1681 bis 1721*, verfaßt vom Großen Generalstabe Abteilung für Kriegsgeschichte, Leipzig 1912 (I wyd.: Leipzig 1885).
Bytyń-Buchajczyk A., *Historia fortów Złotego Wybrzeża*, w: *Ex Africa semper aliquid novi*, t. I, red. J. Łapott, E. Prądyńska, Żory 2014, s. 154–172.
Das Buch der deutschen Kolonien, Leipzig b.d. [prawdopodobnie 1940; pierwodruk 1937].
Gaziński R., *Polityka morska Prus w XVIII wieku*, w: *Instantia est mater doctrinae. Księga jubileuszowa prof. dr. hab. Władysława Filipowiaka*, red. E. Wilgocki i in., Szczecin 2001, s. 387–398.
Heyden U. van der, *Rote Adler an Afrikas Küste. Die brandenburgisch-preußische Kolonie Großfriedrichsburg in Westafrika*, Berlin 2001.
Hintze O., *Die Hohenzollern und ihr Werk*, Berlin 1915.
Mast P., *Die Hohenzollern. Von Friedrich III. bis Wilhelm II.*, Wien 1994.
Szymczak B., *Fryderyk Wilhelm*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2006.
Wachowiak B., Kamieński A., *Dzieje Brandenburgii-Prus na progu czasów nowożytnych (1500–1701)*, Poznań 2001.
Zaugg R., *Grossfriedrichsburg, the First German Colony in Africa? Brandenburg-Prussia, Atlantic Entanglements and National Memory*, w: *Shadows of Empire in West Africa. New Perspectives on European Fortifications*, ed. by J. Kwadwo Osei-Tutu, V.E. Smith, Cham 2018.

The Fortress as an Attribute of Colonial Aspirations: The Example of Brandenburg-Prussia 1680–1721

Radosław Skrycki

Uniwersytet Szczeciński, Instytut Historyczny

ORCID: 0000-0002-6710-4774

radoslaw.skrycki@usz.edu.pl

The ruling Elector of Brandenburg, Frederick William, in the post-Thirty Years' War Brandenburg, was greatly influenced by Dutch models. He was impressed by the economic and political power of the small country, which had successfully waged an Eighty-Year War against the most extensive of European countries – Spain. He accurately assessed that the foundation of victory over the Spaniards was primarily economic strength, which in turn was based, among other things, on a strong fleet and overseas colonies. It also seems that the margrave considered the possession of colonies as a sign of prestige, similar to other monarchs of 17th-century Europe. His goal, therefore, became the occupation and consolidation of control over a region that could become a reservoir of luxury goods (ivory), gold, and bring steady and high profits. To this end, he built and equipped a small fleet, which in 1680 set out for Africa to establish several small Brandenburg colonies in the Gulf of Guinea, on the Gold Coast. These colonies were fortified, but due to the great reluctance of the English, French, and Dutch, they were lost within a few decades, and eventually, Prussia withdrew from this race for the next 150 years.

A key element highlighting the prestige and control in the colonies was the fortress, built for trade and protection against the natives and – above all – Europeans. The Brandenburgers built four such fortified points and briefly captured or occupied two more. For some of these, plans made at the time have been preserved, providing an excellent understanding of the European methods of consolidating power in West Africa.

Keywords: fortress cartography, German colonialism, the Brandenburg-Prussian state, Elector Frederick William (Friedrich Wilhelm)
